

ГРУНТОВИЙ ПОКРИВ – СКЛАДОВА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ

Б агатівікова практика свідчить, що головними джерелами життєздатності та процвітання будь-якої держави є природні ресурси, які їй належать. На базі їх використання і, насамперед, земельних ресурсів, розвивається одна із найважливіших і життєво необхідних галузей матеріального виробництва, яка виробляє продукти харчування для населення, сировину — для промисловості й товари — для експорту. Земельні ресурси характеризуються розміром території та її якістю: рельєфом, ґрунтовим покривом і комплексом інших природних умов.

Ґрунтовий покрив Землі є найважливішим компонентом екосистеми суші, а його збереження і під-

вищення родючості є найважливішою умовою збільшення біологічної продуктивності природних ландшафтів, землеробства та лісівництва.

Характерною особливістю ґрунтів є їх родючість, тобто спроможність забезпечувати врожайність сільськогосподарських культур, рівень якої залежить як від природних властивостей самих ґрунтів, так і від розвитку культури землеробства та екологічних умов. Процес утворення ґрунтів відбувається під дією умов навколишнього середовища — клімату, рельєфу місцевості, материнських (ґрунтоутворюючих) порід, рослинності, підґрунтових вод, господарської діяльності людини. Всі ці фактори знаходяться у тісній взаємодії.

Україна володіє величезними ґрунтовими ресурсами — дві третини її території вкриті родючими чорноземними, темно-сірими лісовими, лучними та іншими ґрунтами.

За якісним складом ґрунтів та продуктивністю угідь Україна вважається однією з найбагатших держав світу. В ній зосереджено 8,4% — 8,8% світових запасів чорноземів, і з цим пов'язується високий статус країни порівняно з іншими державами світу.

Українські чорноземи унікальні. Вони сформувалися під степовою рослинністю в умовах клімату, який, на відміну від степів Азії, найбільш м'який та вологий. За своїм фізичним, хімічним, агрохі-

мічним та мінералогічним складом серед ґрунтоутворюючих порід український чорнозем вважається найкращим.

Ґрунтовий покрив України за своїми різноманітними властивостями, що характеризують його родючість, представлений типами ґрунтів, їх агровиробничими групами та ґрунтовими відмінами.

Відповідно до Номенклатурного списку, затвердженого у 1976 р. Міністерством сільського господарства республіки та Півдним відділенням ВАСГНІЛ, усі ґрунти Української РСР об'єднані в 222 агровиробничі групи.

Станом на 1.11.1980 р. згідно з експлікацією агровиробничих груп ґрунтів сільськогосподарських угідь, розробленої інститутом «Укрземпроект» (нині Інститут землеустрою) за матеріалами крупномасштабного ґрунтового обстеження 1957-1961 р. р. та повторного обстеження в 1967-1980 р. р., найбільш поширеними в Україні є чотири типи ґрунтів: чорноземи звичайні, чорноземи типові та опідзолени, чорноземи південні. Вони високопродуктивні і характеризуються високим рівнем вмісту гумусу, їх питома вага у структурі ґрунтового покриву сільськогосподарських угідь України близько 60% (табл.1).

Чорноземні ґрунти, найбільш поширені в Україні, займають не однакові площі у структурі угідь природних зон, вони різні за своїм генезисом. Чорноземи звичайні на лесах займають 24% орних земель, чорноземи типові — 18,3%, чорноземи південні — 8%). Питома маса менш родючих чорноземів — 9,7% орних земель.

Група опідзолених ґрунтів займає друге місце за площею поширення в Україні, що становить близько 11% орних земель. Ясно-сірі опідзолени та темно-сірі ґрунти поширені переважно у Лісостепу. Більш як 80% їх площі розорюється. Вони, як і чорноземи, є цінними ґрунтами, особливо для створення багаторічних плодівих насаджень.

Таблиця 1

СТРУКТУРА ҐРУНТОВОГО ПОКРИВУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ УКРАЇНИ (в розрізі природно-кліматичних зон), %

№ з/п	Назва типів ґрунтів	Україна	Степ	Лісостеп	Полісся
1	Дерново-підзолисті піщані і глинисто-піщані	2,0	–	2,0	6,0
2	Дерново-підзолисті супіщані	1,6	–	1,5	5,1
3	Дерново-підзолисті оглеєні піщані та глинисто-піщані	1,8	–	0,5	7,5
4	Дерново-підзолисті оглеєні супіщані	2,0	–	0,9	8,0
5	Дерново-підзолисті поверхнево-оглеєні	0,5	–	0,1	2,2
6	Ясно-сірі опідзолени	5,9	–	12,2	8,3
7	Темно-сірі опідзолени та реградовані	4,6	0,2	9,8	5,8
8	Чорноземи опідзолени	4,6	0,8	9,8	4,6
9	Чорноземи типові малогумусні й слабогумусовані	15,2	4,0	34,8	8,1
10	Чорноземи типові середньогумусні	3,1	2,7	5,8	–
11	Чорноземи звичайні глибокі мало- й середньогумусні	5,3	8,3	4,7	–
12	Чорноземи звичайні середньогумусні та малогумусні	13,8	28,5	2,9	–
13	Чорноземи звичайні неглибокі малогумусні	4,5	9,6	–	–
14	Чорноземи південні	8,0	17,8	–	–
15	Чорноземи на щільних глинах	1,2	2,5	0,2	–
16	Чорноземи і дернові ґрунти на елювії щільних порід /піщаників і сланців/	1,4	3,0	–	0,1
17	Чорноземи та дернові карбонатні ґрунти на елювії карбонатних порід /мергеля, крейди, глини/	2,1	4,0	0,2	1,4
18	Чорноземи піщані залишково-солонцюваті	0,5	0,9	0,3	–
19	Лучно-чорноземні та лучно-чорноземні солонцюваті	2,1	2,5	2,0	1,0
20	Темно-каштанові залишково-слабосолонцюваті	2,2	4,8	–	–
21	Темно-каштанові солонцюваті	0,6	1,5	–	–
22	Каштанові солонцюваті	0,5	1,1	–	–
23	Лучні та лучні солонцюваті ґрунти	4,3	2,5	4,3	8,6
24	Лучно-болотні та болотні ґрунти	2,4	0,5	2,7	5,7
25	Торфово-болотні ґрунти і торфовища	2,1	–	1,9	6,9
26	Солонці	0,5	1,0	0,1	–
27	Лучно-чорноземні та дернові осолоділі глеєні подів	0,7	1,3	0,2	–
28	Дернові переважно оглеєні піщані, глинисто-піщані і супіщані в комплексі з слабогумусними пісками	3,0	0,7	2,0	9,0
29	Дернові піщані і глинисто-піщані, переважно неоглеєні ґрунти в комплексі з слабогумусними пісками і чорноземами піщаними	0,1	0,8	–	–
30	Дернові опідзолени суглинкові та їх оглеєні різновиди	0,5	–	–	2,3
31	Буроземно-підзолисті та їх поверхнево-оглеєні види	0,3	–	–	1,2
32	Бурі гірсько-лісові щebenюваті і дерново-буроземні ґрунти в комплексі з їх оглеєними видами	1,9	0,2	0,3	7,8
33	Дерново-буроземні і гірські лучні ґрунти	–	–	–	–
34	Коричневі гірські щebenюваті ґрунти	0,1	0,2	–	–
35	Розмиті ґрунти та виходи порід	0,6	0,7	0,8	0,4

Таблиця 2

**РОЗПОДІЛ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ ЗА ЯКІСНИМ СТАНОМ ҐРУНТОВОГО ПОКРИВУ,
% від загальної площі**

Ознака або показник стану ґрунту	Сільськогосподарських угідь	Ріллі
Механічний стан ґрунтів:		
глинисті	18,1	15,7
суглинисті	40,1	32,6
супіщані	6,5	4,6
Засолені ґрунти	3,0	1,5
у т.ч.: слабо повторно засолені	2,3	1,3
середньо засолені	0,4	0,1
сильно засолені	0,2	0,04
солончаки	0,1	0,01
Землі з солонцевими комплексами	1,0	0,6
Кислі ґрунти	18,5	15,7
у т.ч.: з реакцією близькою до нейтральної	9,0	8,2
слабо кислі	6,0	5,2
середньо кислі	2,4	1,8
сильно кислі	1,1	0,5
Перезволожені ґрунти	3,2	2,8
Заплавні	0,6	0,4
Позазаплавні	2,6	2,4
Заболочені ґрунти	3,1	1,3
Кам'яністі ґрунти	1,0	0,4
Дефляційно небезпечні ґрунти	33,4	28,5
у т.ч. слабо небезпечні	16,7	15,5
середньо небезпечні	15,8	12,5
сильно небезпечні	0,9	0,5
Піддані вітровій ерозії	2,9	2,6
Піддані водній ерозії	22,9	18,3
Групи ґрунтів без ознак погіршення	10,8	9,4

Таблиця 3

СЕРЕДНЬОЗВАЖЕНИЙ ВМІСТ ГУМУСУ В ОРНИХ ҐРУНТАХ ДЕЯКИХ КРАЇН

Країни	Середньо-зважений вміст гумусу, %	Вміст гумусу менше 2%, (% до обстеженої площі)	Країни	Середньо-зважений вміст гумусу, %	Вміст гумусу менше 2%, (% до обстеженої площі)
Росія	4,18	17,4	Молдова	3,27	81
Україна	3,25	14,7	Латвія	2,06	6,1
Білорусь	2,01	50,2	Киргизія	1,96	58,4
Узбекистан	1,08	90,7	Таджикистан	1,00	100,0
Казахстан	3,22	22,8	Вірменія	3,92	10,6
Грузія	3,08	28,9	Туркменія	0,56	100,0
Азербайджан	1,93	63,4	Естонія	3,25	19,7
Литва	1,93	56,4			

Дерново-підзолисті ґрунти є наступною найбільш поширеною групою ґрунтів у структурі сільськогосподарських угідь. Їх площа становить 8 % орних земель. Дерново-підзолисті ґрунти найбільш розповсюджені на Поліссі.

Інші типи ґрунтів поширені на порівняно невеликих площах. Серед них лучні, лучно-болотні й болотні, що використовуються як природні пасовища і сіножаті. Темно-каштанові й каштанові ґрунти, які зосереджені на Причорноморській рівнині, використовуються переважно як орні землі. Бурі гірсько-лісові ґрунти, що поширені в Карпатах і гірській частині Криму, використовуються переважно як пасовища і частково як орні землі.

Малу площу сільськогосподарських угідь займають солонці — найменш родючі ґрунти (0,5%).

Якісний стан ґрунтів

Державним агентством земельних ресурсів України (колишнім Держкомземом), галузевими державними органами на основі діючих нормативних документів ведеться облік якості земель України, а саме: характеристика сільськогосподарських угідь за механічним складом ґрунтів та ознаками, що впливають на їх родючість. Дані якісного обліку земель є складовою частиною Державного земельного кадастру України (табл. 2). Якісний стан земель залежить від механічного складу ґрунту (глинисті, суглинисті, супіщані), еродованості (слабо, середньо, сильно еродовані), кислотності, скелетності тощо.

За останнє десятиріччя екстенсивне використання родючих ґрунтів і чорноземів, зокрема, призвело до різкого погіршення їх якісного стану. В першу чергу це стосується ґрунтового покриття, який значною мірою втратив присутні йому властивості саморегу-

ляції. Потенційна родючість чорноземів (як й інших ґрунтів, що в обробітку) уже не може бути переважачим критерієм їх продуктивності. Вчені Інституту ґрунтознавства та агрохімії НААН відзначають, що втрати гумусу в чорноземах за останній 100-річний період досягли 30-40% і більше. Зараз стан чорноземів, що знаходяться в обробітку, ставить під загрозу саме їх положення як «царя» ґрунтів, за визначенням В.В. Докучаєва.

За даними Держземагентства розподіл земель України за якісними ознаками ґрунтового покриву свідчить, що сільськогосподарські угіддя з несприятливим, важким механічним складом, показниками засоленості, солонцюватості, перезволоженості та іншими мають сталу тенденцію до погіршення. Найбільшу загрозу за наслідками має водна та вітрова ерозія ґрунтів. Серед природних чинників, що визначають інтенсивність ерозійних процесів, основними є: сухість клімату (переважно в південних районах), наявність ґрунтів легкого механічного складу, велика питома маса земель на схилах, висока розораність, недостатнє заліснення і зволоження орних земель, низька культура господарювання на землі.

Станом на початок 1997 року водній і вітровій ерозії піддавалось 35% сільськогосподарських угідь. Площа сильно- і середньородованих земель становить 2,9 млн га. У районах розповсюдження вітрової ерозії щорічно виноситься з 1 га до 60 т ґрунту. З продуктами ерозії втрачається значна частина поживних речовин та органіки: 11 млн тонн гумусу; 0,5 млн тонн азоту; 0,4 млн тонн фосфору та 0,72 млн тонн калію.

Боротьба з ерозією шляхом впровадження контурно-меліоративної системи землеробства, дотримання науково-обґрунтованих сівозмін є необхідною умовою раціонального використання й охорони земель.

Оцінка родючості ґрунтів

Одним із основних показників якісного стану сільськогосподарських угідь є рівень родючості ґрунтів. Головним елементом оцінки родючості ґрунту є вміст у ньому гумусу, вміст рухомих сполук фосфору і калію, реакція ґрунтового розчину (рН). За даними Інституту ґрунтознавства та агрохімії ім. О.Н. Соколовського середній вміст гумусу в ґрунтах України становить 3,25%. ґрунти з найбільшим вмістом гумусу зосереджені в Харківській області — 4,9%, Кіровоградській та Дніпропетровській областях — по 4,5 відсотка.

Україна за показником середньозваженого вмісту гумусу знаходиться на 4-му місці після таких країн як Росія, Молдова, Вірменія (табл. 3).

За даними останніх (шостого, сьомого і восьмого) турів ґрунтово-агрохімічних обстежень, які проводились у 1991-1995 рр., 1996-2000 рр. і 2001-2005 рр., має місце зниження родючості ґрунтів на 0,13% (діаграма).

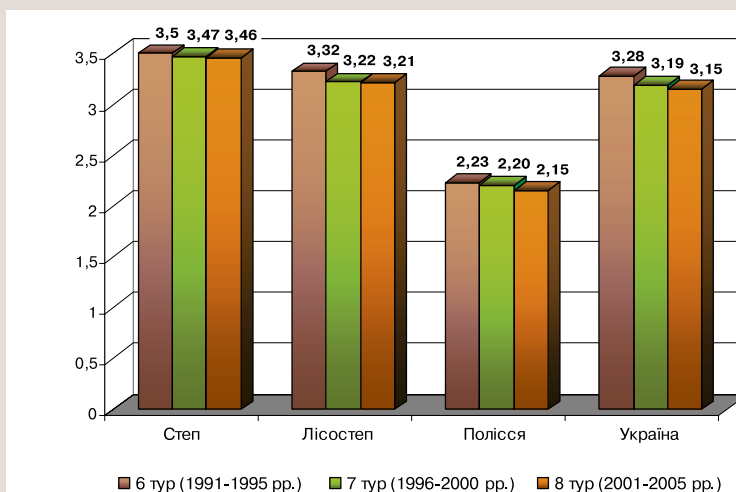
Втрата гумусу зумовлена в основному двома причинами. Перша — це втрата поживних речовин у результаті водної і вітрової ерозії ґрунтів, друга — винесення з урожаєм культур елементів живлення. Баланс основних елементів живлення рослин, як і гумусу в цілому, за останні роки негативний. Як показано в дослідженнях Інституту агроекнології та біотехнологій УААН, запаси доступних для рослин форм поживних речовин зменшилися, зокрема, вміст рухомого фосфору та обмінного калію — на 6 мг на 1 кг ґрунту.

Негативний баланс гумусу в ґрунті складається через різке зменшення внесення органічних та мінеральних добрив. До 1990 року в Україні щорічно вносилося близько 300 млн тонн органічних добрив та понад 5 млн тонн мінеральних добрив.

Так, за останні дев'ятнадцять років обсяги внесення органічних добрив скоротилися у 25 разів і у 2009 році становили 10,4 млн тонн, або 0,6 т/га. В результаті зниження вмісту гумусу щорічні недобори сільськогосподарської продукції, за розрахунками ННЦ «Інститут аграрної економіки»

Діаграма

ДИНАМІКА ВМІСТУ ГУМУСУ ЗА ТУРАМИ ОБСТЕЖЕННЯ

НААН, становлять близько 3 млн тонн умовного зерна.

Для бездефіцитного балансу гумусу норма органічних добрив має становити: на Поліссі — 14,3, в Лісостепу — 10,7, в Степу — 8,8, в цілому по Україні — 10,4 т/га. В умовах скорочення поголів'я тварин у сільськогосподарських підприємствах значно зменшився вихід гною. У зв'язку з цим необхідно залучати альтернативні джерела поновлення органіки за рахунок удосконалення структури посівних площ і сівозмін шляхом збільшення питомої ваги багаторічних трав, зернових колосових і бобових культур і, навпаки, зменшення просапних культур; розширення посівів сидератів, розвитку органічного землеробства.

Особливо цінні землі України

Сільськогосподарське виробництво в Україні ведеться на особливо цінних землях, загальна площа яких становить 14,9 млн га, або 36% від площі сільськогосподарських угідь, у тому числі у складі орних земель їх налічується 43,7%. Спостерігається значна різниця питомої ваги особливо цінних продуктивних земель (від загальної площі ріллі) в різних адміністративних областях України — від 2,5 до 79,8% (табл. 4). Площі цих ґрунтів здебільшого переважають у Лісостепу, Степу і Степу посушливому, але зустрічаються вони й в інших районах України.

Відповідно до з ст. 150 Земельного кодексу України, до особливо цінних продуктивних земель належать: чорноземи нееродовані несолонцюваті на лесових породах; лучно-чорноземні незасолені несолонцюваті суглинкові; темносірі опідзолені та чорноземи опідзолені на лесах і глеюваті; бурі гірсько-лісові та дерновобуроземні глибокі й середньоглибокі; дерново-підзолисті суглинкові; торфовища середньоглибокі й глибокі

Таблиця 4
ПЛОЩІ ОСОБЛИВО ЦІННИХ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ

Назва адміністративно-територіальних одиниць	Сільсько-господарські угіддя — всього, тис. га	Особливо цінні землі	%	Рілля, тис. га	Особливо цінні землі	%
АР Крим	1797	511	28,4	1268	418	33,0
Вінницька	2017	835	41,4	1728	824	47,7
Волинська	1050	115	11,0	674	81	12,0
Дніпропетровська	2515	916	36,4	2126	891	41,9
Донецька	2044	582	28,5	1655	559	33,8
Житомирська	1516	310	20,4	1085	298	27,5
Закарпатська	452	103	22,8	200	53	26,5
Запорізька	2244	852	38,0	1905	558	29,3
Івано-Франківська	632	148	23,4	384	51	13,3
Київська	1665	750	45,0	1356	725	53,5
Кіровоградська	2039	919	45,1	1762	909	51,6
Луганська	1910	296	15,5	1274	29	2,3
Львівська	1266	155	12,2	796	130	16,3
Миколаївська	2009	662	33,0	1698	640	37,7
Одеська	2593	831	32,0	2072	771	37,2
Полтавська	2170	1442	66,5	1768	1411	79,8
Рівненська	932	159	17,1	658	156	23,7
Сумська	1700	905	53,2	1227	882	71,9
Тернопільська	1049	683	65,1	854	672	78,7
Харківська	2418	1106	45,7	1927	1079	56,0
Херсонська	1971	649	32,9	1777	636	35,8
Хмельницька	1568	696	44,4	1254	679	54,1
Черкаська	1451	886	61,1	1271	872	68,6
Чернівецька	471	82	17,4	333	79	23,7
Чернігівська	2070	559	27,0	1410	529	37,5
Україна	41576	14882	35,8	32476	14189	43,7

* За даними Держземагентства України

осушені; коричневі ґрунти Південного узбережжя Криму; землі, надані в постійне користування НВАО «Масандра» та підприємствам, що входять до його складу; дернові глибокі ґрунти Закарпаття; землі дослідних полів науково-дослідних установ і навчальних закладів; землі природно-заповідного фонду; землі історико-культурного призначення.

Надаючи великого економічного значення порядку користування родючими сільськогосподарськими землями, в Земельному кодексі України визначено, що «вилучення особливо цінних земель для несільськогосподарських потреб не допускається». Однак

слід підкреслити, що протягом останніх років, у період переходу до ринкових відносин, відбувається зменшення особливо цінних продуктивних земель за рахунок їх відведення для потреб народного господарства.

Наявність в Україні родючих ґрунтів з особливою гостротою ставить питання про їх інтенсивне використання за призначенням, заборону необґрунтованого переведення значних площ орних земель у сферу несільськогосподарського виробництва. Тому існуюча система охорони земель та раціонального їх використання потребує подальшого вдосконалення.

Ніна СОЛОВ'ЯНЕНКО